

Σοσιαλιστικός σχεδιασμός και επιχείρηση στην ΕΣΣΔ, 1929-1989

Γιάννης Μηλιός¹

1. Τα βασικά χαρακτηριστικά της σοβιετικής οικονομίας: Σχέδιο, επιχείρηση και μονοπωλιακή ρύθμιση των αγορών

Βασικό στοιχείο του οικονομικού σχεδιασμού στον «υπαρκτό σοσιαλισμό» είναι ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικού ελέγχου των επιχειρήσεων από το κράτος (από τις κρατικές υπηρεσίες σχεδιασμού). Ο έλεγχος αυτός στηρίζεται σε δύο άξονες:

α) Στο σχέδιο αυτό καθαυτό (που έχει το χαρακτήρα νόμου τον κράτους), δηλαδή στον καθορισμό από τη μεριά του κράτους των οικονομικών στόχων τους οποίους οι κρατικές επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να υλοποιήσουν, και

β) στην ιδιοποίηση από το κράτος του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος (υπερπροϊόντος) που παράγεται από τις επιχειρήσεις. Σε μεγάλο μέρος το πλεόνασμα αυτό διατίθεται και πάλι από το κράτος στις επιχειρήσεις (αναδιανέμεται), σύμφωνα με το πλάνο, για την πραγματοποίηση των προβλεπόμενων επενδύσεων και στόχων παραγωγής.

Μέσα από αυτές τις δύο μορφές ελέγχου διαμορφώνονται η δομή και τα όρια λειτουργίας των επιχειρήσεων με τρόπο που να αντιστοιχεί σε μια ιδιότυπη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού»: Εκμηδενίζεται δηλαδή καταρχήν (ή έστω περιορίζεται στο ελάχιστο) ο ενδοκλαδικός ανταγωνισμός, ανάμεσα στις επιχειρήσεις του ίδιου κλάδου, ενώ τροποποιείται ριζικά (ατονώντας και πάλι) ο διακλαδικός και διατομεακός ανταγωνισμός.

Οι βασικοί άξονες του πεντάχρονου οικονομικού σχεδίου (πλάνου) καταρτίζονται από την Κρατική Επιτροπή Σχεδίου του Υπουργικού Συμβουλίου της ΕΣΣΔ (GOSPLAN). Οι άξονες αυτοί καθορίζουν μια σειρά από επιδιωκόμενους δείκτες, «ποσοτικούς» (όγκος παραγωγής συγκεκριμένων προϊόντων, ή βασικών κλάδων της οικονομίας, ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος, κλπ.) και «ποιοτικούς» (ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, ποιοτικές

¹ Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο και διευθυντής της τριμηνιαίας μαρξιστικής επιθεώρησης *Θέσεις*. Μια εκτενέστερη εκδοχή του παρόντος κειμένου βρίσκεται στον διαδικτυακό τόπο: http://users.ntua.gr/jmilios/Milios_sosialistikos-sxediasmos_kai_epixeirisi_ussr.pdf

προδιαγραφές προϊόντων, ελάττωση του κόστους, κλπ.). Στη συνέχεια το σχέδιο εξειδικεύεται σε επίπεδο κλάδου, οικονομικής περιοχής, παραγωγικής ενότητας και επιχείρησης, παίρνοντας έτσι την τελική του μορφή. Το σχέδιο ρυθμίζει και ταυτόχρονα εποπτεύει τη συνολική αναπαραγωγή της οικονομίας, ενώ η κεφαλαιαγορά, που στον δυτικό καπιταλισμό επιτελεί τον εποπτικό ρόλο της συνολικής διαδικασίας αναπαραγωγής (βλ. Σωτηρόπουλος-Μηλιός-Λαπατσιώρας 2019, ιδίως σσ. 161-178), καταργείται.

Για την εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση του οικονομικού σχεδίου καθοριστικό ρόλο παίζουν τα *οικονομικά υπουργεία*. Κάθε υπουργείο είναι προσανατολισμένο στην κατάρτιση και τον έλεγχο υλοποίησης των στόχων του σχεδίου στο επίπεδο ενός συγκεκριμένου κλάδου της οικονομίας (της βιομηχανικής παραγωγής). Τα υπουργεία λειτουργούν έτσι *«ως κεντρικά όργανα της κλαδικής οικονομικής διεύθυνσης, ως τα αρχηγεία που διευθύνουν την ανάπτυξη των κλάδων τους (στο πλαίσιο, Γ.Μ.) της εθνικής οικονομίας»* (Abalkin κ.ά. 1983: 384).

Η βασική μέθοδος για την κατάρτιση του σχεδίου (ή των επιμέρους κλαδικών κλπ. σχεδίων) βασίζεται στη σύνταξη «ισοζυγίων» ή «ισολογισμών» της παραγωγικής δραστηριότητας. Οι ισολογισμοί δεν είναι δυνατόν, βέβαια, να επεκταθούν σε όλα τα προϊόντα που κατασκευάζουν οι σοβιετικές επιχειρήσεις. Στη δεκαετία του 1980, για παράδειγμα, η GOSPLAN κατάρτιζε ισολογισμούς για 400 περίπου βασικές κατηγορίες προϊόντων και έλεγχε άλλους 2000. Παράλληλα, η GOSSNAB, η υπηρεσία προμηθειών, κατάρτιζε ισολογισμούς για 300 επιπλέον κατηγορίες προϊόντων. Οι ισολογισμοί των υπουργείων και των επιτροπών προγραμματισμού των επιμέρους σοβιετικών Δημοκρατιών επεκτείνονταν σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό προϊόντων, όμως ο συνολικός αριθμός των ισολογισμών που καταρτίζονταν από όλα τα όργανα προγραμματισμού της χώρας κυμαινόταν γύρω στις 60.000, ενώ ο συνολικός αριθμός των διαφορετικών τύπων προϊόντων που κυκλοφορούσαν την ίδια περίοδο στην ΕΣΣΔ εκτιμάται σε 10 έως 15 εκατομμύρια (Rutland 1985: 116).

Τα όρια του σχεδιασμού, αλλά και η αδυναμία των κρατικών οικονομικών υπηρεσιών να ελέγξουν την (καθαυτό) παραγωγική διαδικασία, παρά μόνο ως προς (ορισμένα από) τα αποτελέσματά της, προσδίδουν ορισμένα όρια οικονομικής ανεξαρτησίας στις παραγωγικές μονάδες (κρατικές επιχειρήσεις). Οι παραγωγικές

μονάδες διοικούνται από ένα διευθυντή που έχει τοποθετηθεί από την κρατική εξουσία.

Ο διευθυντής είναι υπεύθυνος απέναντι στο κράτος για την εκπλήρωση των στόχων του πλάνου από τη μεριά της επιχείρησής του, με μεθόδους όμως και πρωτοβουλίες που ο ίδιος επιλέγει (διάταξη προσωπικού, οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας, εισαγωγή καινοτομιών και νέας τεχνολογίας, σύναψη δανείων από τις κρατικές τράπεζες, σύναψη συμβολαίων με άλλες επιχειρήσεις για προμήθεια - αγορά ή πώληση προϊόντων, διάθεση καταναλωτικών προϊόντων στην αγορά κλπ.), παρότι βέβαια για ορισμένες από τις επιλογές του απαιτείται έγκριση και από τα υπερκείμενα όργανα σχεδιασμού (π.χ. για τις προμήθειες υλικών και πρώτων υλών από άλλες επιχειρήσεις απαιτείται η έγκριση της Κρατικής Επιτροπής Προμηθειών - GOSSNAB).

Η σχετική αυτονομία των επιχειρήσεων στο πλαίσιο του κρατικού σχεδιασμού συνδέεται με τη λεγόμενη «αρχή της οικονομικής ιδιοσυντήρησης». Η «αρχή» αυτή δεν σημαίνει όμως ότι ως όρος ύπαρξης μιας κρατικής επιχείρησης τίθεται αναγκαστικά η αποδοτικότητά της:

«Στη σοσιαλιστική οικονομία, παράλληλα με τις αποδοτικές μπορούν να υπάρχουν και προσωρινά μη αποδοτικές επιχειρήσεις, ή ακόμα και επιχειρήσεις που εργάζονται με παθητικό μα που έχουν μεγάλη σημασία για τη λαϊκή οικονομία. [...] Η αποδοτικότητα των ξεχωριστών κλάδων και επιχειρήσεων έχει δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με την αποδοτικότητα όλης της λαϊκής οικονομίας» (Ακαδημία ..., 1954: 594).

Η τήρηση των στόχων του σχεδίου από τη μεριά των επιχειρήσεων αποτελεί μια μόνιμη εστία αντιφάσεων και «συμβιβασμών» στη σοβιετική οικονομία: Είναι συνηθισμένο οι στόχοι του σχεδίου να μην εκπληρώνονται, με αποτέλεσμα όχι την επιβολή των προβλεπόμενων κυρώσεων στις επιχειρήσεις αλλά την αναθεώρηση των στόχων του σχεδίου και την προσαρμογή του στις πραγματικές επιδόσεις των επιχειρήσεων, ενώ συχνά οι κεντρικές αρχές σχεδιασμού παραβλέπουν τη μη τήρηση από τις επιχειρήσεις των προβλεπόμενων στα συμβόλαια χρονικών προθεσμιών παραγωγής και διάθεσης των προϊόντων τους σε άλλες κρατικές επιχειρήσεις, κλπ. Η «ελαστικότητα» όμως αυτή στην τήρηση των στόχων του σχεδίου δεν αναιρεί τον περιορισμό των ορίων λειτουργίας και την εξάρτηση των μεμονωμένων παραγωγικών

μονάδων από τις κρατικές οικονομικές υπηρεσίες και τον κρατικό οικονομικό σχεδιασμό.

Η σημαντικότερη μορφή κρατικού ελέγχου της παραγωγικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων συνίσταται στην *ιδιοποίηση από το κράτος (τον κρατικό προϋπολογισμό) του μεγαλύτερου μέρους του οικονομικού πλεονάσματος που παράγουν οι επιχειρήσεις*. Η ιδιοποίηση αυτή του οικονομικού πλεονάσματος των επιχειρήσεων συντελείται μέσα από δύο μηχανισμούς:

α) Τη μεταφορά στο κράτος (στα έσοδα του κρατικού προϋπολογισμού) ενός ποσοστού από τις συνολικές εισπράξεις που πραγματοποιούν οι επιχειρήσεις (κερδοφόρες και μη) με την πώληση των προϊόντων τους στην αγορά. Πρόκειται για το *«φόρο κυκλοφορίας»*, ο οποίος *«δεν εξαρτιέται άμεσα από το αν η επιχείρηση εκπλήρωσε το σχέδιο σχετικά με το κόστος»* (Ακαδημία ..., 1954: 606).

β) Τη μεταφορά στον κρατικό προϋπολογισμό ενός μέρους του *«εισοδήματος»* των κρατικών επιχειρήσεων, δηλαδή των κερδών τους *μετά την αφαίρεση του «φόρου κυκλοφορίας»*.

Το τμήμα του συνολικού πλεονάσματος των κρατικών επιχειρήσεων που περιέρχεται στο κράτος αποτελεί το *«συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους»*, ενώ το (υπόλοιπο) τμήμα του πλεονάσματος που παραμένει στη διάθεση της επιχείρησης ονομάζεται *«καθαρό εισόδημα της κρατικής επιχείρησης»*.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι το συγκεντροποιημένο καθαρό εισόδημα του κράτους είναι *«συντριφτικά μεγαλύτερο»* (Ακαδημία ..., 1954: 671) από το καθαρό εισόδημα των κρατικών επιχειρήσεων. Με τον τρόπο αυτό κατοχυρώνεται η *κυριαρχία του κρατικού σχεδιασμού πάνω στις παραγωγικές μονάδες*, εφόσον για παράδειγμα το οικονομικό πλεόνασμα ανακατανέμεται μεταξύ των επιχειρήσεων και των οικονομικών κλάδων με βάση κριτήρια που, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, συνδέονται με αυτή καθαυτή την κρατική ιδιοποίηση του *«συντριφτικά μεγαλύτερου»* μέρους του κοινωνικού υπερπροϊόντος και όχι με την αποδοτικότητα ή τη θέση στην αγορά των μεμονωμένων επιχειρήσεων (Abalkin κ.ά. 1983: 386).

Ο έλεγχος της οικονομικής δραστηριότητας των επιχειρήσεων από το κράτος έχει ως αποτέλεσμα (αλλά και προϋπόθεση, για τη σταθεροποίηση και αναπαραγωγή του) την *υποχώρηση του κεφαλαιακού ανταγωνισμού*, καταρχάς στο εσωτερικό κάθε κλάδου της *«λαϊκής οικονομίας»*. Πρόκειται στην ουσία για μια *μονοπωλιακή ρύθμιση*

από τη μεριά του κράτους, της παραγωγικής δραστηριότητας κάθε οικονομικού κλάδου, η οποία συντελείται μέσα από ένα διπλό μηχανισμό:

α) Τη συγκέντρωση του κεφαλαίου σε ολοένα και μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες, τη μείωση επομένως του αριθμού των επιχειρήσεων σε κάθε κλάδο παραγωγής.

β) Τη «συνεργασία» των επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου και το (χωρικό ή άλλου τύπου) διαμοιρασμό (κατάτμηση) της αγοράς μεταξύ τους, στις περιπτώσεις που (για τεχνικούς ή άλλους λόγους) δεν καθίσταται δυνατή η επέκταση της συγκέντρωσης μέχρι του σημείου να δημιουργηθεί ένα μοναδικό κρατικό κλαδικό μονοπώλιο.

Κύρια μέθοδος για το σκοπό αυτό είναι από τη μια η (χωρική, ή με βάση επιμέρους διαφοροποιήσεις των προϊόντων) κατάτμηση της αγοράς (όπου κάθε επιμέρους τμήμα της ανατίθεται σε μία μόνο επιχείρηση), και από την άλλη η «ακριβής» προσαρμογή της παραγωγής στην αναμενόμενη ζήτηση, η αποφυγή «πλεονασμάτων» στην προσφορά προϊόντων, τα οποία θα προκαλούσαν ένταση του ανταγωνισμού, μέσα από την αυθόρμητη τάση των εμπορευμάτων που παράχθηκαν από επιχειρήσεις με ψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας (εμπορεύματα ψηλότερης ποιότητας) να διεισδύσουν στα τμήματα της αγοράς που «σχεδιάστηκαν» για τις λιγότερο παραγωγικές κρατικές επιχειρήσεις.

Η «ακριβής» προσαρμογή της παραγωγής (προσφοράς) στην αναμενόμενη κατανάλωση (ζήτηση) είναι όρος για τη διατήρηση του κρατικού ελέγχου πάνω στις επιχειρήσεις και αναδεικνύεται έτσι σε αναγκαίο στοιχείο, αν όχι στην πεμπτούσια του κρατικού σχεδιασμού. Το πρόβλημα τίθεται ιδιαίτερα για τους κλάδους που παράγουν είδη κατανάλωσης, επειδή εδώ η ζήτηση δεν είναι «σχεδιασμένη», σε αντίθεση με τη ζήτηση μέσω παραγωγής από τις κρατικές επιχειρήσεις.

Το αποτέλεσμα είναι οι «ουρές» και τα «άδεια ράφια» των καταστημάτων πώλησης ειδών κατανάλωσης, που αποτελούσαν ενδημικά φαινόμενα στις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ακόμα και στις ιστορικές περιόδους που διαπιστώνεται η ύπαρξη αργούσας δυναμικότητας των βιομηχανιών που παρήγαγαν μέσα κατανάλωσης.

Τα προβλήματα που προκύπτουν για την οικονομία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» από τη μονοπωλιακή ρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας και την

απουσία ενδοκλαδικού ανταγωνισμού έχουν να κάνουν με την απουσία ισχυρών «κινήτρων» για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας («κίνητρα» που στο δυτικό καπιταλισμό δημιουργεί ο ίδιος ο ανταγωνισμός, μέσα από τον οποίο εκτοπίζονται από την αγορά οι λιγότερο παραγωγικές επιχειρήσεις) και τη δυσχέρεια γενίκευσης των περισσότερο παραγωγικών τεχνικών. Τα προβλήματα αυτά καλείται να αντιμετωπίσει ο κρατικός σχεδιασμός, θέτοντας ως στόχους του σχεδίου τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας των επιχειρήσεων. Στη ρίζα αυτών των προβλημάτων βρίσκεται όμως πάντα η αντίσταση της εργατικής τάξης στην εντατικοποίηση της εργασίας και στην τάση υποκατάστασης της εργασίας από συστήματα μηχανών.

Για την αύξηση της αποδοτικότητας των επιχειρήσεων το κράτος κατέχει δύο επιπλέον μέσα, περιορισμένης, βέβαια, όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, αποτελεσματικότητας: Τη θέσπιση ενός συστήματος υλικών αμοιβών (κινήτρων), για την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, μέσα από την ενίσχυση των περισσότερο αποδοτικών επιχειρήσεων και την αύξηση των αποδοχών των περισσότερο αποδοτικών εργαζομένων, από τη μια, και τον καθορισμό των τιμών των εμπορευμάτων με τρόπο που να ευνοεί και πάλι τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της παραγωγής, από την άλλη.

Εντούτοις, το αποτέλεσμα που προέκυψε κάθε άλλο παρά μπορεί να θεωρηθεί θετικό: το οικονομικό σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν κατάφερε να επιλύσει μια σειρά από εγγενείς αντιφάσεις, που, μετά την εντυπωσιακή ανάπτυξη της μεσοπολεμικής περιόδου, ήδη από την *πρώτη μεταπολεμική περίοδο* «τροχοπεδούσαν» τόσο τη διαδικασία αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, όσο και το σχεδιασμό της τομεακής και κλαδικής διάρθρωσης της «λαϊκής οικονομίας».

2. Σχετικά με τον κοινωνικό χαρακτήρα του σοβιετικού καθεστώτος

Από όσα προηγήθηκαν γίνεται φανερό ότι οι κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν μπορούν να εξομοιωθούν με τις δυτικές καπιταλιστικές κοινωνίες. Η ειδοποιός διαφορά εντοπίζεται από τη μια στο «οικονομικό σχέδιο», δηλαδή στον έλεγχο από τη μεριά του κράτους της λειτουργίας των επιχειρήσεων σε συνδυασμό με την ιδιοποίηση από αυτό (τον κρατικό προϋπολογισμό) σημαντικού μέρους του παραγόμενου υπερπροϊόντος, και από την άλλη στη μονοπωλιακή ρύθμιση της

οικονομίας, η οποία αποτελεί ακριβώς προϋπόθεση για την κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος.

Πιο συγκεκριμένα, στη Σοβιετική Ένωση και στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, μέσω της μονοπωλιακής ρύθμισης και του «σχεδίου» απουσίαζε:

(α) η *ατομική ιδιοποίηση* του υπερπροϊόντος (επομένως και οι στρατηγικές *μεγιστοποίησης του κέρδους της μεμονωμένης επιχείρησης*) και ο *προσίδιος στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής διακλαδικός και ενδοκλαδικός ανταγωνισμός*,

(β) η *τυπική καπιταλιστική χρηματοπιστωτική σφαίρα και κεφαλαιαγορά*. Και τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν σημαντικές τροποποιήσεις της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων.

Η απόσπαση από τους εργαζόμενους του υπερπροϊόντος λάμβανε, βέβαια, καταρχάς χώρα στη μεμονωμένη επιχείρηση, όπως ακριβώς και στον καπιταλισμό. Στη συνέχεια, όμως, το κράτος ιδιοποιείτο, μέσω του «οικονομικού σχεδίου» ένα (το μεγαλύτερο) τμήμα του υπερπροϊόντος. Στη σχέση - κράτους επιχείρησης το κράτος παραμένει πάντα ο κυρίαρχος πόλος, καθώς η λειτουργία της επιχείρησης υπάγεται στον κρατικό έλεγχο και σχεδιασμό και ο κεφαλαιακός ανταγωνισμός καταστέλλεται. Πρόκειται για την εγκαθίδρυση, πάνω στην ατομική ιδιοποίηση, μιας μορφής *συλλογικής ιδιοποίησης*, η οποία δεν πραγματοποιείται από τους εργαζόμενους, εφόσον αυτοί παραμένουν αποκλεισμένοι από το κράτος και την πολιτική (και οικονομική) εξουσία.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, και τα δύο αυτά στοιχεία που στην ΕΣΣΔ και τις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης είχαν αναιρεθεί (αφενός ατομική ιδιοποίηση-ανταγωνισμός και αφετέρου κεφαλαιαγορά), αποτελούν θεμελιώδη δομικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού:

α) Οι *εγγενείς στο καπιταλιστικό σύστημα αιτιώδεις σχέσεις*, οι οποίες διέπουν το *συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο* διαμορφώνονται, αλλά και επιβάλλονται στα ατομικά κεφάλαια, μέσω του *ανταγωνισμού*.

«Η παραγωγή που βασίζεται στο κεφάλαιο συντίθεται στις επαρκείς μορφές της μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός, καθ' όσον αυτός αποτελεί την ελεύθερη ανάπτυξη του τρόπου παραγωγής που θεμελιώνεται με βάση το κεφάλαιο» (Μαρξ 1990: 498).

β) Παράλληλα, ο Μαρξ δείχνει στον 3ο τόμο του *Κεφαλαίου* ότι οι κινητές χρηματοπιστωτικές αξίες (μετοχές, ομόλογα, παράγωγα ...) αποτελούν *αναγκαίες μορφές εμφάνισης της κεφαλαιακής σχέσης, πραγματοποιημένες εκφάνσεις της κοινωνικής σχέσης του κεφαλαίου*. Αποτελούν *αναγκαίες-δομικές αναπαραστάσεις των καπιταλιστικών σχέσεων*, οι οποίες σηματοδοτούν και προκαλούν τον κατάλληλο τρόπο συμπεριφοράς που απαιτείται για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας.

Το κεφάλαιο εμφανίζεται στην οικονομική εμπειρία ως χρηματοπιστωτικός τίτλος, ως «τιτλοποιημένη» κοινωνική σχέση. Πρόκειται για ένα αυθεντικό αποτέλεσμα της *πραγματοποίησης* της κοινωνικής σχέσης σε εμπόρευμα.

«Με την ιδιότητα αυτή του δυνητικού κεφαλαίου, του μέσου για την παραγωγή του κέρδους, *το χρήμα γίνεται εμπόρευμα*, ένα εμπόρευμα όμως *sui generis*. Η πράγμα που καταλήγει στο ίδιο, *το κεφάλαιο σαν κεφάλαιο γίνεται εμπόρευμα*» (Μαρξ 1978: 427-28, η υπογράμμιση προστέθηκε).

Από τις απαρχές της σταθεροποίησής του, στη δεκαετία του 1930, ο «υπαρκτός σοσιαλισμός» υπήρξε ένα κοινωνικό καθεστώς στο οποίο απουσίαζε κάθε μορφή και κάθε θεσμός εργατικής και λαϊκής εξουσίας. Το Κομμουνιστικό Κόμμα, η μόνη μαζική οργάνωση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η οποία συμμετείχε στην άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και στον έλεγχο της παραγωγής, διαμορφώθηκε ως ένας ιδιότυπος κρατικός μηχανισμός ελέγχου της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, ο οποίος *παρενέβαινε για να καταστήσει πολιτικά ανενεργή και αναποτελεσματική την καθημερινή πρακτική των εργαζόμενων τάξεων*.

Ο αποχωρισμός δηλαδή των εργαζομένων από τα μέσα παραγωγής και το παραγόμενο (υπερ)προϊόν, αποτελεί μορφή μιας *κοινωνικής εξουσίας* (ταξικής δικτατορίας) *πάνω στις λαϊκές τάξεις*, και όχι των λαϊκών τάξεων πάνω στους εκμεταλλευτές τους.

Συνέπεια αυτού είναι ότι τα καθεστάτα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» δεν αποτελούσαν καθεστάτα μετάβασης, δηλαδή τα βασικά δομικά χαρακτηριστικά τους, που στα προηγούμενα περιγράψαμε, δεν μετεξελίσσονταν προς κάποια κατεύθυνση, δεν προέκυπταν νέες κοινωνικές σχέσεις και μορφές.

Στο πλαίσιο του παρόντος κειμένου αφήνουμε ανοικτό το ερώτημα, αν η εγκαθίδρυση σχέσεων συλλογικής κυριότητας των μέσων παραγωγής συνιστά διαμόρφωση ενός νέου εκμεταλλευτικού τρόπου παραγωγής στις κοινωνίες του «υπαρκτού σοσιαλισμού», όπως υποστηρίζει για παράδειγμα ο Κάππος (2000), ή αν αντίθετα πρόκειται απλά την «έλευση μιας νέας μορφής καπιταλισμού», όπως υποστηρίζει ο Μπετελέμ (2017: 359).

Επισημαίνουμε πάντως ότι σύμφωνα και με τις δύο προσεγγίσεις, πρόκειται για μια *μορφή ταξικής κοινωνικής εξουσίας ιστορικά πρωτότυπη*, η οποία διαφοροποιείται από την ταξική κοινωνική εξουσία στις δυτικές καπιταλιστικές χώρες.

3. Αποτυχημένες απόπειρες μεταρρύθμισης του σοβιετικού οικονομικού συστήματος και ο τελικός θρίαμβος των διευθυντών των επιχειρήσεων

3.1. Η «τάση στασιμότητας» και οι απόπειρες ανάσχεσής της

Το 1987, ο Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, τότε Γενικός Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΣΕ και Πρόεδρος του Πρεζίντιουμ του Ανώτατου Σοβιέτ, συνόψιζε ως εξής την τάση στασιμότητας και υποβάθμισης της σοβιετικής οικονομίας:

«Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια οι ρυθμοί αύξησης του εθνικού εισοδήματος είχαν μειωθεί κατά το ήμισυ και περισσότερο και, στις αρχές της δεκαετίας του '80, είχαν πέσει σε ένα επίπεδο που πλησίαζε την οικονομική στασιμότητα. [...] Επιπλέον είχε αρχίσει να μεγαλώνει όχι ευνοϊκά για μας το χάσμα στην παραγωγικότητα, στην ποιότητα των προϊόντων, στην επιστημονική και τεχνολογική ανάπτυξη, στην παραγωγή προηγμένης τεχνολογίας και στη χρήση εξελιγμένων τεχνικών μεθόδων» (Γκορμπατσόφ 1987: 24-25).

Τα προβλήματα της σοβιετικής οικονομίας είχαν γίνει αντιληπτά από την πολιτική ηγεσία της χώρας ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και αποτέλεσαν την αφορμή για την εκπόνηση μιας σειράς αλληλοδιάδοχων μέτρων και *σχεδίων μεταρρύθμισης* του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού». Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 η ύπαρξη των προβλημάτων αναγνωρίζεται μάλιστα ανοικτά από τη σοβιετική ηγεσία, καθώς τα οικονομικά αυτά προβλήματα παίρνουν πλέον το χαρακτήρα συμπτωμάτων μιας επερχόμενης ή εξελισσόμενης οικονομικής

κρίσης: Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 διαπιστώνεται ότι το αργότερο από το 1958 και μετά λαμβάνει χώρα μια γρήγορη αύξηση της «έντασης των παραγωγικών αποθεμάτων», ή με άλλα λόγια μια πτώση της αποδοτικότητας του παραγωγικού συστήματος (Lieberman 1974: 116 κ.ε.) με παράλληλη αδυναμία ανταπόκρισης στις χρονικές προθεσμίες που έθετε το πλάνο (Lieberman 1974: 29 και 7), ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 μειώνονται δραστικά οι ετήσιοι ρυθμοί ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας (από 3,7% κατά μέσο όρο κατά την πενταετία 1971-74, σε 2,5% την πενταετία 1980-84, Φακιολάς 1989: 81, Rutland 1985: 110).

Τα συμπτώματα της μειούμενης οικονομικής αποδοτικότητας περιγράφονται από τους υπευθύνους του σοβιετικού οικονομικού συστήματος, ήδη από τη δεκαετία του 1960, ως «εκτατική ανάπτυξη», όρος που υπονοεί την ταχύτερη αύξηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου ως προς την παραγωγικότητα της εργασίας (Lieberman 1974: 153 κ.ε. Abalkin κ. ά. 1983: 354 κ. ε.).

Όλες οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις που εισήχθησαν στη σοβιετική οικονομία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1980 δεν έθεταν σε αμφισβήτηση τους βασικούς άξονες λειτουργίας του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού»: Τον κρατικό σχεδιασμό και τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του για τις κρατικές επιχειρήσεις, τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του υπερπροϊόντος στον κρατικό προϋπολογισμό, τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας κλπ. Αποτελούσαν τροποποίηση των μεθόδων ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τη μεριά του κράτους και των μεθόδων ώθησης των επιχειρήσεων προς τον εκσυγχρονισμό και την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και όχι αλλαγή του χαρακτήρα των κοινωνικών-οικονομικών σχέσεων που χαρακτήριζαν τον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Οι μεταρρυθμίσεις αυτές δεν μπόρεσαν όμως να ανακόψουν την τάση της οικονομίας του «υπαρκτού σοσιαλισμού» προς τη στασιμότητα (βλ. Γκορμπατσώφ 1987, Μηλιός - Κυπριανίδης 1988).

Οι μεταρρυθμίσεις Γκορμπατσώφ είναι οι μόνες που (για πρώτη φορά) αμφισβήτησαν μια από τις βασικές αρχές λειτουργίας του οικονομικού συστήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού», τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας:

«Πρέπει να διαμορφωθούν τέτοιες συνθήκες για τις επιχειρήσεις ώστε να ενθαρρύνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός για την καλύτερη ικανοποίηση των καταναλωτικών απαιτήσεων [...] Η σύνθεση και ο όγκος των κρατικών παραγγελιών θα μειωθούν

βαθμιαία με τον κορεσμό της αγοράς, για να αυξηθούν οι άμεσοι δεσμοί ανάμεσα σε παραγωγούς και καταναλωτές. Όταν θα έχουμε αποκτήσει την αναγκαία πείρα, θα τοποθετήσουμε τις κρατικές παραγγελίες σε ανταγωνιστική βάση» (Γκορμπατσώφ 1987: 146 και 155).

Απαραίτητο συμπλήρωμα της διαδικασίας κατάργησης της μονοπωλιακής ρύθμισης είναι και η αρχή της *«αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων»*, που τέθηκε σε ισχύ από τις αρχές του 1988 και η οποία προβλέπει το κλείσιμο των μη κερδοφόρων επιχειρήσεων ή τη συγχώνευση τους με άλλες κερδοφόρες επιχειρήσεις.

3.2. Η «από τα πάνω» κατάρρευση των καθεστώτων

Η συλλογική κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος στις ανατολικοευρωπαϊκές χώρες συνεπαγόταν τη συνύφανση-ταύτιση του ανώτατου προσωπικού της κρατικής διοίκησης με την κυρίαρχη τάξη. Σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε, ότι όρος για να ενταχθεί κάποιος στην κυρίαρχη τάξη ήταν να ανέλθει στις ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας του κομματικού και κρατικού μηχανισμού.

Η διατήρηση της κυριαρχίας του «σχεδίου» πάνω στην επιχείρηση, ή αλλιώς, της σε κρατικό επίπεδο οργανωμένης άρχουσας τάξης πάνω στους διευθυντές των επιχειρήσεων, αποτελούσε απαραίτητη συνθήκη ύπαρξης του καθεστώτος.

Επιπλέον, το μονοκομματικό πολιτικό σύστημα παρήγε σημαντικά ιδεολογικά και πολιτικά αποτελέσματα: Καθιστούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα από τη μια «οργανωτή» της όλης κοινωνικής συνοχής (στο εσωτερικό του οποίου καταγράφονται και οι συμβιβασμοί ανάμεσα στην κυρίαρχη τάξη και τους εργαζόμενους), και από την άλλη το αναγόρευε σε μηχανισμό κοινωνικής ανέλιξης και ανόδου, επομένως, σε μηχανισμό νομιμοποίησης του καθεστώτος.

Ο μηχανισμός κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην ΕΣΣΔ τοποθετείται ακριβώς στην «εσωτερική» στο επίπεδο της «πολιτικής διακυβέρνησης» των αντιφάσεων που συνδέονταν με την παρατεταμένη μεταπολεμική *τάση στασιμότητας* και την μετέπειτα οικονομική κρίση της σοβιετικής οικονομίας.

Η οικονομική στασιμότητα δεν είναι παρά το συνώνυμο της αδυναμίας της κυρίαρχης τάξης να αυξήσει το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης, να αυξήσει το υπερπροϊόν ως ποσοστό του συνολικά παραγόμενου προϊόντος. Και αυτή η

αδυναμία δεν είναι παρά έκφραση του ταξικού συσχετισμού των δυνάμεων που παγιώθηκε στην ΕΣΣΔ και στις άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο.

Η αντίφαση έτσι «σχεδίου» - επιχείρησης αποτελούσε μόνιμο χαρακτηριστικό του καθεστώτος και, όπως είδαμε, στη διαχείριση και άμβλυνση αυτής της αντίφασης προσανατολίστηκαν όλες οι μεταρρυθμίσεις του σοβιετικού οικονομικού συστήματος, ήδη από τη δεκαετία του 1950. Στην αντίφαση αυτή παρενέβη αποφασιστικά η σοβιετική εργατική τάξη, με τρόπους και μεθόδους, βέβαια, κατά κύριο λόγο συγκαλυμμένες και αφανείς, εφόσον δυσχεραίνονταν οι ανοικτές μορφές εργατικής παρέμβασης (απεργίες κλπ.).

Η εργατική τάξη παρενέβη όχι για να αμφισβητήσει άμεσα το σοβιετικό οικονομικό σύστημα, αλλά καταρχάς για να διευρύνει τα νόμιμα δικαιώματά της (πλήρης απασχόληση, σύστημα κοινωνικών παροχών, κλπ.) και παράλληλα για να εκμεταλλευθεί την εγγενή στο σύστημα αντίφαση σχεδίου-επιχείρησης: Η παρέμβαση στην αντίφαση σχέδιο-επιχείρηση πήρε συγκαλυμμένο χαρακτήρα, καθώς στόχευε στη μείωση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης μέσα από την «υπονόμευση του κρατικού σχεδίου»: *πλασματική κάλυψη των στόχων* του σχεδίου για την εξασφάλιση των προβλεπόμενων πριμ, καθορισμός στόχων και προσανατολισμών της παραγωγής ώστε να αυξάνει το *εργατικό εισόδημα*, κλπ.

Στην παρέμβασή της αυτή η εργατική τάξη εξασφάλισε τη συμμαχία των διευθυντών των επιχειρήσεων, η θέση και οι αμοιβές των οποίων εξαρτώντο επίσης από την ικανότητα της επιχείρησης να (εμφανίζεται ότι) ανταποκρίνεται με επιτυχία στους στόχους του πλάνου.

Η σοβιετική ηγεσία, ως άρχουσα τάξη, ταυτιζόταν με τη διατήρηση της κρατικής ιδιοποίησης του υπερπροϊόντος, τη μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας κλπ. Παράλληλα, όμως, ως πολιτική ηγεσία, εκπρόσωπος των μακροπρόθεσμων συμφερόντων του σοβιετικού κοινωνικού σχηματισμού, αντιλαμβανόταν όλο και περισσότερο ότι το οικονομικό και κοινωνικό σύστημα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν επιτακτικό να ξεφύγει από τη διαδικασία οικονομικής υποβάθμισης και φθοράς.

Η σοβιετική ηγεσία υιοθέτησε έτσι, τελικά, το στρατηγικό όραμα των «οπτιμαλιστών» της δεκαετίας του 1960 για ενίσχυση του ορίζοντα δράσης των επιχειρήσεων με στόχο «τη σταδιακή, αλλά όσο το δυνατόν γρηγορότερη μετάβαση

από μια οικονομία της έλλειψης εμπορευμάτων σε μια οικονομία της ικανοποίησης των αναγκών» (Liberman 1974: 201). Με την «περεστρόικα» τέθηκε έτσι σε αμφισβήτηση ταυτόχρονα η μονοπωλιακή ρύθμιση της οικονομίας και το σύστημα της πολιτικής διακυβέρνησης, η πολιτική δικτατορία.

Το εγχείρημα της «περεστρόικα» δεν «σχεδιάστηκε» από τη σοβιετική ηγεσία για να αμφισβητήσει το χαρακτήρα του σοβιετικού κοινωνικού καθεστώτος (συλλογική κρατική ιδιοποίηση του υπερπροϊόντος), αλλά για να του προσφέρει μια διέξοδο από την οικονομική στασιμότητα. Όμως, η υποχώρηση της πολιτικής δικτατορίας επέτρεψε την εμφάνιση στο πολιτικό προσκήνιο των μαζών, η οποία, αν και «συγκρατημένη», ανέτρεψε τις ασταθείς ισορροπίες του συστήματος. Διότι καθώς η μονοπωλιακή ρύθμιση αποτελούσε την προϋπόθεση του ίδιου του «σχεδιασμού», δηλαδή της κρατικής ιδιοποίησης (μέρους) του υπερπροϊόντος, η ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης οδηγούσε στην αποσταθεροποίηση των θεμελίων του σοβιετικού οικονομικού συστήματος. Παράλληλα, ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής και κοινωνικής ζωής έκανε φανερή τη μηδαμινή λαϊκή υποστήριξη που είχε το καθεστώς στην προηγούμενη μορφή του. Η «σύνθεση» των δύο αυτών αποτελεσμάτων της «περεστρόικα» υπήρξε εκρηκτική για τη συνοχή της σοβιετικής ηγεσίας, αλλά και του ίδιου του κοινωνικού συστήματος. Οι «εκσυγχρονιστές», δηλαδή εκείνοι οι σοβιετικοί αξιωματούχοι που στη νέα συγκυρία υιοθέτησαν την ανατρεπτική δυναμική της «περεστρόικα», βρέθηκαν επικεφαλής μιας καινοφανούς λαϊκής υποστήριξης, η οποία αν και δεν τους επέτρεψε αρχικά να υπερκεράσουν την «κεντρίστικη» ηγεσία του ΚΚΣΕ (Γκορμπατσώφ), έστρεψε ολόκληρη την πλάστιγγα προς τις απόψεις τους.

Ξεκίνησε έτσι μια διαδικασία σταδιακής διάλυσης των κοινωνικών δομών και σχέσεων μέσα από τις οποίες συγκροτείτο η σοβιετική εξουσία: Τα οικονομικά υπουργεία αποδυναμώνονται και τελικώς διαλύονται, τα όργανα σχεδιασμού ατονούν και τελικώς καταργούνται, ο κρατικός έλεγχος των επιχειρήσεων παραμερίζεται. Η κρατικά οργανωμένη κυρίαρχη τάξη τελικώς εξαλείφεται, παραμένοντας απλώς «κυβερνώσα τάξη» της χώρας: Εξακολουθεί να στελεχώνει τις ανώτατες βαθμίδες του κρατικού μηχανισμού, χάνοντας την οικονομική εξουσία της (την κυριότητα) πάνω στα μέσα παραγωγής. Μια «παραδοσιακή» αστική τάξη οικοδομεί πλέον την εξουσία της: Οι επιχειρήσεις (δηλαδή οι διευθυντές τους) «απελευθερώνονται» από τον έλεγχο του σχεδίου, αποκτούν την κυριότητα των μέσων παραγωγής που βρίσκονται στην

κατοχή τους, ελέγχουν τα κέρδη τους, την επενδυτική τους πολιτική. Η απόδοση στους διευθυντές των επιχειρήσεων και της νομικής ιδιοκτησίας των επιχειρήσεων θα αποτελέσει την τυπική επικύρωση μιας διαδικασίας που είχε ήδη ξεπεράσει το σημείο μη επιστροφής.

Η σοβιετική «παρένθεση» έκλεισε ειρηνικά και «από τα πάνω». Οι πρώην ηγέτες του ΚΚΣΕ και θεματοφύλακες του «σχεδίου» μετατράπηκαν σε κοινοβουλευτικούς «εκπροσώπους του λαού» κατά το δυτικό πρότυπο. Η νίκη των διευθυντών συνιστά πολύ απλά νίκη του καπιταλισμού.

Βιβλιογραφία

- Abalkin L., S. Dzarasov and A. Kulikov (1983): *Political Economy, a short course*, Progress Publ., Μόσχα.
- Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ (1954): *Πολιτική Οικονομία*, Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις, Μόσχα.
- Γκορμπατσώφ, Μ. (1987): *Περεστρόικα. Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Κάππος, Κ. (2000): *Κριτική του σοβιετικού σχηματισμού*, εκδ. Αλφειός, Αθήνα.
- Lieberman, E. G. (1974): *Methoden der Wirtschaftslenkung im Sozialismus. Ein Versuch über die Stimulierung der gesellschaftlichen Produktion*, Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Μαρξ, Κ. (1978), *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος τρίτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Μαρξ, Κ. (1990): *Grundrisse. Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Β΄, Στοχαστής, Αθήνα.
- Μηλιός, Γ. και Τ. Κυπριανίδης (1988): «Η Περεστρόικα, ο μαρξισμός και η Αριστερά», *Θέσεις* τ. 23-24, Αθήνα.
- Μπετελέμ, Σ. (2017): *Οι ταξικοί αγώνες στην ΕΣΣΔ, 3η περίοδος 1930-1941*, εκδ. Κουκίδα, Αθήνα.
- Rutland, P. (1985): *The Myth of the Plan*, Hutchinson and Co., London.
- Σωτηρόπουλος Δ.Π., Γ. Μηλιός και Σ. Λαπασιώρας (2019): *Το χρηματοπιστωτικό σύστημα στον σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Angelus Novus, Αθήνα.
- Φακιολάς, Τ. Ε. (1989): *Η εμπειρία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού στη Σοβιετική Ένωση*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα.